

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ПРИЙМЕНИКОВО-ВІДМІНКОВОЇ МОДЕЛІ

У статті розглядаємо семантико-синтаксичні відношення фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі зі словами в реченні. Відмінковою формою слова в такій конструкції можуть виступати іменник, займенник, субстантивованій прикметник, числівник. Установлено, що аналізовані фразеологізми вживають з певними словами (словами-супровідниками). Фразеологізми прийменниково-відмінкової моделі можуть мати декілька слів-супровідників, з якими вони реалізують свої значення залежно від контексту.

Ключові слова: фразеологізм, семантико-синтаксичні відношення, прийменниково-відмінкова модель, слово-супровідник, контекст.

Bozhko Y. O. Semantic-Syntactical Properties of Prepositional-Case Model Phraseological Units. *The article deals with the semantic-syntactic relations of prepositional-case model phraseological units with the words in the sentence. The relevance of the research is specified by the fact that there is a lack of grammatical and semantic analysis of prepositional-case model phraseological units. The peculiar features of such units have not been taken into consideration to the full. The aim of the research is consider semantic-syntactic properties of prepositional-case model phraseological units.*

The task of the research is to define the supporting words of the analysed phraseological units in the proper context. The case form of the word in such construction can be: the noun, the pronoun, the substantivised adjective, the numeral. It is established that prepositional-case model phraseological units can have several supporting words depending on the context.

The perspectives of the work consist in necessity of further research of given phraseological units, in analyzing their peculiarities.

Key words: phraseological unit, semantico-syntactic properties, prepositional-case model, supporting word, context.

Сучасний етап розвитку мовознавчої науки позначений посиленою увагою до питань ідіоматичної лексики, оскільки фразеологія, як і українська мова взагалі, є своєрідною схованкою здобутків культури, звичаїв, прагнень і сподівань українського народу. Це не випадково, бо «фразеологізми поряд з лексикою найбільш повно, безпосередньо – і в той же час образно – відображають матеріальне й духовне життя народу» [8, с. 3]. Мовознавці розробили ряд критеріїв визначення фразеологічних одиниць (ФО), створено кілька класифікаційних схем їх розподілу, ведуться дослідження структурно-семантичних властивостей фразеологічних одиниць (ФО).

Численні проблеми фразеології інтенсивно досліджували Л.Г. Авксент'єв, М.Ф. Алефіренко, М.Т. Демський, Н.О. Зубець, Є.Г. Конопленко, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченко та ін., але актуальність її питань не втрачається й сьогодні. До цього часу неоднаково трактують питання про природу фразеологічних одиниць, про предмет і обсяг фразеології, по-різному виділяють семантико-граматичні розряди фразеологізмів. Усі ці факти й обумовлюють актуальність пропонованої розвідки.

Окремо мовознавці виділяють сполучення в прийменниково-відмінковій формі [1, 2, 4–7]. Фразеологізми, що сформувалися на базі

прийменниково-відмінкової конструкції, кваліфікуємо як фразеологізми прийменниково-відмінкової моделі [3].

Мета роботи полягає в з'ясуванні семантико-синтаксичних властивостей фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі. Завданням роботи є визначення так званих слів-супровідників аналізованих фразеологічних одиниць у відповідному контексті. Відмінковою формою слова в такій конструкції можуть бути форми іменника (без жартів, без кінця, в дорогу, від Адама, від душі, до нитики, за безцінь, за дідів, за плечима, з плеча, з вітерцем, з копита, на бігу, на волосок, на мазі, на пні, під градусом, під боком, під замок, під корінь, під мухою, під носом, під рукою, під шумок, по вінця, по горло, по серцю, про запас); займенника (про мене, про себе); субстантивованих прикметника (від лукавого, до останнього, на батьківських) і числівника (до одного, до трьох).

Більшість прийменниково-відмінкових форм вступають у семантико-синтаксичні відношення з певними словами, які називаємо словами-супровідниками. Зі словами *починати, почати, почала*, реалізуються значення 'дуже здалека, із самого початку' ФО *від Адама: З безперестанними охами, сапанням та умліванням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама* (М. Коцюбинський); значення 'з елементарних, найпростіших відомостей, речей; від самого початку' ФО *з азів: – Починаємо з азів дивуватися, вірити, жити...* (С. Антошин); *Людина він політично грамотна, чи зручно йому з «азів» починати з групою дільниці* (І. Ле); *Приходить на завод [хлопчисько], нічого не вміє, починає з азів. Уся ланка допомагає оволодіти професією, і людина стає кваліфікованим робітником* (Колгоспник України).

Зі словами *брати, взяти* реалізуються: значення 'обманюючи, хитруючи, діючи нечесно, домагатися чого-небудь' ФО *на арапа: Досвідчених людей на арапа не візьмеш* (Фразеологічний словник української мови (ФСМ)); ФО *на Бога: – Ти мене одурити хочеш, на бога взяти* (В. Собко); ФО *на пушку: Шестопал... примусив себе посміхнутися: – На пушку береш?* (М.Ю. Тарковський); ФО *на понт: – Та не треба прізвища... – Як не треба?.. Міне [мені], говорю, – для відчиту треба... На понт беру...* (Остап Вишня); значення 'допомагати досягати кращих успіхів у роботі, навчанні' ФО *на буксир: – Чи не в бригаду до нас прийшли [дівчата] проситись?.. – Прийшли вашу бригаду на буксир брати* (Д. Ткач); *– Вогонь, а не хлопець. Дуже злий до роботи! Нам би таких косарів з десяток – не треба й комбайна. Могли б навіть і сусідів на буксир брати* (І. Рябокляч); *Відстає з буряками. Може, вас на буксир узять?* (В. Кучер); значення 'під вплив' ФО *в лабеті: Але раз гаспидська змія Назирала її дитину: Ну мудрувать, як би достать, як Йвася б то в лабеті взять* (Українські поети-романтики 20-40 років XIX ст); значення 'по пам'яті, без нот' ФО *на слух: [Олена:] Ніяк не доберу, що в них [нотах] до чого. Стоять переді мною на папері, як пуголовки. Я більше на слух беру* (Ю. Мокрієв); значення 'притягти до відповідальності, розправитися' ФО *на цугундер: Волосна влада брала винуватців на цугундер: – Звідкіля?.. По якому такому праву?* (О. Ковінька); *Так от чого вони прийшли? А він думав, що знову якась суперечка буде, що знову його на цугундер братимуть* (В. Кучер); *Потім так своєю*

ціною візьмемо їх [панів] **на цугундер**, так схопимо зя зябра, що вже земля усім Стадницьким не буде давати ніякого зиску (М. Стельмах); значення 'нахабно, силоміць' ФО **на хрпак**: *Усе на хрпак бере* (Українські народні прислів'я та приказки); значення 'до війська, в солдати' ФО **під аршин**: *Єсть у вдови іден [один] син – Взяти б його під аршин* (С. Руданський).

Зі словом *опинятися* реалізуються значення 'осторонь від справи, діла' ФО **за бортом**: *Всі працюватимуть – сталевари, ливарники, пресувальники, а от Сахно, як він сам про себе казав, опиниться за бортом* (В. Собко); значення 'у скрутному, безвихідному становищі' ФО **в лабетах**: *Вся ж забара дасть Богу змогу зтягти потуги, зкріпитися силою; тоді ми опинимось в лабетах* (М. Старицький).

Зі словом *жити* реалізуються значення 'без офіційного оформлення шлюбу' ФО **на віру**: *Щось ти, Гнате, вступаєш на поганій шлях... Свою жінку прогнав од себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, святе письмо забороняє жити на віру* (М. Коцюбинський); значення 'під опікою, під захистом, на утриманні' ФО **за спинами**: *У великій родині Річинських жінки всіх поколінь жили виключно за спинами своїх чоловіків* (І. Вільде); значення 'окремо від рідних' ФО **на стороні**: *Тепер ви житимете на стороні, треба бути простішими, зауважила повчально мати* (О. Гурейв).

Зі словом *був* реалізуються значення 'у вирашному становищі' ФО **на коні**: *Він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем* (Панас Мирний); значення 'у стані душевного піднесення, натхнення, у піднесеному настрої' ФО **в ударі**: *Діденко був особливо сьогодні в ударі. Говорив небагато, – але зате кожна фраза його була наче карбована* (А. Голован).

Зі словом *купити* (*купив, купила*) реалізуються значення 'не в магазині' ФО **з рук**: *Бабуся купила з рук дуже гарний костюмчик для внука* (ФСУМ); значення 'дешево, за безцінь, майже даром' ФО **за тьху**: *Пощастило ж ... за тьху купив отакого жереба* (Ю. Збанацький).

Зі словом *строцити* реалізують: значення 'на дрібні шматочки' ФО **на гамуз**: *Строцити на дрізки, на гамуз* (М. Номис); значення 'повністю, дощенту' ФО **на дрізочки**: *Строцити на дрізочки* (М. Номис).

Зі словом *казав* реалізуються значення 'особисто' ФО **у вічі**: *Хоч один, кажуть, не витернів, сказав правду у вічі тому вискоці* (І. Щупа); значення 'тихо, секретно' ФО **на вухо**: *Якось найближчий сусід Йоньки, Павло Гречаний, сказав йому на вухо: «Ти, Йонько, хлопчиська не карай і сам не печись»* (Г. Тютюнник).

Зі словами *змерзла, замерз* реалізуються значення 'дуже сильно' ФО **на качан**: *Бігала [Маланка] по селу, змочла, на качан замерзла, поки не випрохала десь пальяниці* (М. Коцюбинський); значення 'дуже сильно' ФО **на кість**: *Бувало, збудився ранком, поговориш до товариша, він лежить, мов довбня. Замерз на кість* (Ю. Опільський).

Зі словом *промокли*, *промоклі* реалізуються значення 'наскрізь, повністю' ФО **до кісток**: *Дівчата промокли до кісток* (Ю. Збанацький); значення 'дуже сильно' ФО **до рубця**: *Якщо ж доц захопив нас у степу, то промоклі до рубця, ми в такий день маєм право гнати худобу додому раніше* (О. Гончар).

Зі словами *оббирав, обібрали* реалізуються значення 'повністю' ФО **до пілочки**: *Робітниць оббирав [хазяїн] до пілочки* (А. Малишко); значення 'не залишивши нічого' ФО **до сорочки**: *Одного обібрали до сорочки, другому забрали муку з корита* (Л. Мартович).

Зі словами *сидить, сидів* реалізуються значення 'у напруженому стані' ФО **на ножках**: *Панич хороший, – каже Наум, а сам і видно, що як на ножках сидить* (Г.Квітка-Осн'яненко); значення 'під утиском' ФО **під п'ятою**: *Був же [Степан] такий тихий та боязкий, вічно під п'ятою у своєї Соломії сидів, а це бач як вирвався наперед* (В. Кучер).

Зі словами *заспіває, співає, співають*, реалізуються значення 'повторно (на прохання глядачів, слухачів)' ФО **на біс**: *Виходить у «збірному концерті» улюбленець публіки, ... і вже знаєш наперед, що він заспіває «першим номером», що – «на біс»* (М. Рильський); значення 'тихо, нерозбірливо' ФО **під ніс**: *По дереві фуганок майже співає. Власне, підспіває. Бо співає щось собі під ніс той, хто працює* (Ю. Яновський); значення 'гарно, злагоджено, співзвучно' ФО **в лад**: *В термах оргія... Дівчата трохи не голії стоять Перед Кіпрідою і в лад співають гімн* (Т. Шевченко).

Зі словами *продано, продати* реалізуються: значення 'прилюдним торгом' ФО **з молотка**: *Десятки тисяч господарств було продано з молотка* (Історія Української РСР); значення 'не вагаючись' ФО **за п'ятак**: *Вчинків його славних люди не знали. Драгів [друзів] мав, що раді б за п'ятак продати* (П. Грабовський).

Серед названих фразеологічних одиниць є й такі, які можуть реалізувати свої значення з іншими словами. Наприклад, ФО **на арапа** значення 'нахабно, безцеремонно' реалізує зі словом *діють*: *Бюрократи діють на арапа* (ФСУМ).

ФО **на біс** значення 'повторно (на прохання глядачів, слухачів)' реалізує зі словом *викликали*: *Ася чудово грала на роялі, і це був, напевне, найкращий номер. Її без кінця викликали на біс* (О. Іваненко).

ФО **під аршин** значення 'до війська, в солдати' реалізує зі словом *пішов*: *Он у вдови один син Та й той пішов під аршин* (П. Куліш).

ФО **на віру** значення 'без офіційного оформлення шлюбу' реалізує зі словом *сидіти*: *Він укладає Настю сидіти з ним на віру* (М. Коцюбинський).

ФО **на гамуз** значення 'дуже, сильно' реалізується зі словом *поб'ю*: *Гляди, Марійка!... Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю* (М. Коцюбинський).

ФО **у лабеті** значення 'у небезпеку, у скрутне, безвихідне становище' реалізується зі словами *попавсь, потрапив, кинутим*: *Соломія знесилилась... Груди важко дихали й очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабеті* (М. Коцюбинський); *Вимагали б виявити партизанську таємницю. А партизан не має на це права. Потрапив в лабеті – мусить померти мовчки* (Ю.Збанацький); *Особливо пекла поглядом одна якась сівілла розкудлана, схожа на відьму... Почувався кинутим у лабеті, в пастку* (О. Гончар).

Отже, наведені приклади свідчать, що фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі можуть мати декілька слів-супровідників,

з якими вони реалізують свої значення залежно від контексту, при цьому контекст – фрагмент тексту, що містить вибрану для аналізу одиницю, необхідний і достатній для пояснення значення цієї одиниці, смисл якого не суперечить загальному змісту цього тексту.

Перспективи пропонованої роботи пов'язані з необхідністю подальшого дослідження й аналізу особливостей фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Авксентьев Л. Г.** Сучасна українська мова: фразеологія. Харків: Вища школа. Вид-во при ХДУ, 1988. 134 с. 2. **Алефіренко М. Ф.** Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа. Вид-во при ХДУ, 1987. 135 с. 3. **Божко Ю. О.** Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2002. 206 с. 4. **Демський М. Т.** Деривація фразем на базі слів та вільних синтаксичних конструкцій. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 37–45. 5. **Зубець Н. О.** Мінімальні ідіоми в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Д., 1997. 20 с. 6. **Конопленко Е. Г.** Адвербиальные фразеологические единицы современного украинского языка: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. К., 1986. 20 с. 7. **Ужченко В. Д.,** Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. Харків: Основа, 1990. 168 с. 8. **Ужченко В. Д.,** Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. К.: Освіта, 1998. 224 с.

Божко Юлія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики англійської мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38-066-745-48-82

E-mail: 29-yulia@ukr.net

orcid.org/0000-0002-7235-0670

Bozhko Yuliia Oleksandrivna – PhD in Philology, Associate Professor at the Department of Theory and Practice of the English Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.